

ШЫН

№22
(19212)

2019 чылдың
февраль 28
четверг

Хүннүн үнери — 07:24
Ажары — 18:01
Хүн дурту — 10:37

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Садар өртээ хостуг 12+

Чөөн-Хемчиктен медээлер

АЛ ООЛДААШКЫНЫ

Чөөн-Хемчик кожууннун девис-ээринде малчын коданнарда тө-үүр 63699 баш шээр мал кыштаг-ашкынны багай эвес эртип турар. Февраль 18-те байдал-биле алырга, 1338 хой азы ниити малдың 15 хуузу ураганнапкан, малдың чаш-төлүн чча-менди камгалап алган.

Кожууннун ажил-агыйлары 2018-2019 дың кыштаглаашкынны хур-менди хурер дээш, 22650 тонна мал чемин эткээн, ооң иштинде 398 тонна та-саванын, 375 тонна мал чеми куль-парны болгаш 798 тонна суланы авырлаан. Бо хуннерге чедир 99080 асиген, 75 тонна саван болгаш тараа саалыг 80 тонна мал чеми арткан. Кожууннун малы 266 кыштагда тур-лаан. Олардан көдээ ажил-агый рулгелеринге хамаарылгалыг — 6, ачын-фермер ажил-агыйлыг — 85, иштинде «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» илелдин 30 киржикчинин болгаш дээш ажил-агыйның бүдүрүлгө ко-оптеринге болгаш амы-хуу дузалал алынганынга хамааржыр 126 кыштаг

электри чырыгы-биле 20 кыштаг хан-ыган. Өске кыштагларда бензин-би-ылдаар генераторларны тургускан, чылдың «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» илелдин киржикчилерин хун энер-биле ажилдаар батареялар-биле ирган.

Ш хураганнар адаанга чадар кургаг төлөр ажилды кыштагларга чорут-жуун девискээринге бөрүлөр-биле селди чорудар бригадаларның аян база өртке удур хемчеглерни илдерген. Малчыннарның чурттаар савазының чоогунга, шээр болгаш мал кажаларының чанынга өрт тын болдурбас дээш сиген, мал аңгылап, кажаларын тускайлап ир кылырын, малды кадарып чо-бөрү, кокайдан оваарнып, шыңгы дага алырын болгаш чайгы үеде аларның хой эдерерин болдурбайн, оданнарга үзерин февраль 18-те чагыргазының коллегия хуралын-скан.

ФЕРМАНЫ ТУРГУЗАР

Тимениң «Улаан-Быра» муници-дыг-унитарлыг бүдүрүлгениң азынга симментал уксаалыг к фермазы удавас ажилдап ээр.

Аалыг инектерни Таштып чоогунда кызыгаарлаттынган харыысал-ниитилелден март, апрельде са-кээри планнаттынган. Инектерни сөөртүп эккээри-биле машина-аны, кывар-чаар чүүлдү Чөөн-кожууннун чагыргазы боттарынга ил алган. Уксаалыг боос инектерни эккээрге, 10 өг-бүлө 5-5 кылдыр ып алгаш, ажаап, өстүрүп эгелээр кышкы үеде чурттакчы чонну чаа сүт база оон кылган ак аш-чем-андылары көрдүнгөн.

Вячеслав МОНГУШ,
орук» солуннун кол редактору.

Президентиниң Федералдыг Хуралга Айыткалы

В.ПУТИН: ЯДЫ БАЙДАЛДЫ АЖЫП ЭРТЕР

Хүндүлүг коллегалар!

Демографияның берге айтырыгларын шиитпирлээри, чурттаар назынны уза-дыры, өлүп-хораар чорукту эвээжедири дээрге чединмес, яды байдалды ажып эртери-биле дорт харылзаалыг. 2000 чылда 40 сая кижини ол шыйыгның ар-тында деп санап турган. Амгы үеде — 19 сая хире кижини бооп турар, ынчалза-даа ол дээрге хөлүн эрттир көвей-дир. Ол байдалдың сан-түңү 15 сая апарган турду, ынчалза-даа ам база катап бичиилеп өзе берген. Ол болушкун-биле демисежир дээш кичээнгейивисти чугаажок углаар уjurлуг бис. Албан ёзуу-биле ол сан-түңче кирбейн турар-даа болза, херек кы-рында материалдыг бергедээшкинерге шыңгы таваржып турар кижилер оон-даа хей. Олар чугула херек чүүлдерни — идик-хеп, эм-таң, аш-чем аймаан сатпайн, камналгалыг чурттап чоруур. Чедин-мес чорук-биле хей таваржып чоруур улустарның аразында хей ажы-төлдүг, долу эвес өг-бүлелер, инвалид кижилер өг-бүлелер, ол ышкаш чааскаан чурттап турар пенсионерлер, квалификация чогу-дан азы квалификациязы чептээнинден эки төлевирлиг ажил тып чадап чоруур кижилер-даа бар.

Чединмес яды чоруктуң чылдагаан-нары, чүгле бистиң чуртувуста эвес, ниити делегейде херек кырында дыка хей, бо байдал кижилерниң тура-соруун куду ба-зып, келир үезин хунаап ап турар. Күрүне кижилерге дузалаар, амыдыралдың нарын байдалындан үнеринге дузалаар уjurлуг. Тодаргай байдалын өөренип көргөш, кижини бүрүзүңе деткимчениң аңгы программазын сүмелээр дээрзин дем-дегеп каайн. Ындыг курлавырларны ап тургаш, ол кижини тодаргай хүлээлгелерни бодунга алыр: квалификациязын со-луп, эде өөренип алгаш, аңаа дүүштүр ажил тып алыр, турум орулгалыг болуп, бодунуң өг-бүлөзүн, ажы-төлүн хандыраар. Делегейде ыңдыг механизм чедимчелиг ажилдап турар. Ылап-ла бодунуң амыды-ралын өскерттир дээш чүткүп чоруур кижилерге социал дугуржулга ыңдыг арганы берип турар. Санаашкын-биле алырга, 5 чыл дургузунда ыңдыг деткимчени 9 сая ажыг кижини ажылап болур. Социал контракттың практиказын идепкейлиг ажылап эгелээн регионнарда дараазын-да чылдан эгелээш, кады акшаланды-рышкынны чорудуп эгелээрин Чазакка дагып тур мен.

Бөгүнде дыка хей хамаатылар, өг-бүлелер хергелелдин чээлилерин аңгы-аңгы сорулгалыг ап турарлар. Бодунуң харысалгазын билип, күш-шыдалын санап билип алыр херек, ол чүүл бил-дингир. Ынчалза-даа амыдыралга чүү-даа туруп болур: ажилын-даа чидирип болур, аар аарыгдан-даа аарый берип болур. Мындыг байдалда кижини муңгаш орукче кири сывыртаптары — сөөлгү херек-тир, экономиканың туружундан көөр болза, уjur-утказы-даа чок. Кижилерни камгалаарына хоойлужудулганың немелде магадылалы херек. Ынчангаш «ипотека дыштанылгаларын» өөренип көөрүн саналдап тур мен. Орулга чок артып калган хамаатыларга ыңдыг төлевирлерни соңгаарладып бээриниң

дугайында чоокта чаа Казаньга чугаа-лажып турдувус. Боттарының чурттаар кара чаңгыс оран-савазын кадагалат-арттырып алыр арганы бээр, а чээли төлевирин соңгаарлады, ону ооң соон-да төлээр арганы бээр. Ол бөдүүн эвес херек-тир, саң-хөө организациязынга хора чедирбейн, кижини база деткиир дээш ол ажылды канчаар организастаарын маңаа боданыр апаар. Ынчалза-даа кылып бо-лур ажил-дыр.

Улусту мегелээр, оорлап бузурар бол-гаш улусту ёзулуг түрдүп бастып тургаш акша алыр чоруктан, чамдыкта арын-нүүр чок чээли берикчилеринден камгалаары-биле Россияның Банкызындан болгаш эрге-хоойлу камгалаар органнарда кыс-ка хуусаа иштинде рынокта эвээш чээли (микрорекредитование) берип турар органи-зацияларга шыңгы чурумну тургузарын дилээр-дир мен.

Демдегеп каайн: чединмес яды чоруктуң берге айтырыгларын шиитпир-лээрге-даа, социал деткимче системазын сайзырадырда-даа, дуза херек өг-бүлө бүрүзүнүң бергедежип турар айтырыг-ларын сайгарып көөрү чугула. Бистиң кайы-бир-ле программавыстың ёзу ба-рымдаалаан негелделеринге чүгле ол кижиниң амыдырал байдалының ол-бо чүвези дүүшпейн турар дээш дуза када-рындан шуут ойталап болбас.

Чүве бүрүзүн бирден бирээ чокка хы-намчалыг, кичээнгейлиг көрбейн канчаар. Чижек кылдыр бистиң ажылывыстың шоо-луг эки эвес болган кичээн көрээлиңер: бо чылын пенсия реформазының шу-гуму-биле пенсияга индексация кылып чоруткан. Пенсионер кижиниң орулганы амыдыраар акша-хөреңгиниң эң кудуку хемчээлинден өрү апаарга, мурнунда турган социал төлевир болур немелде акшаны шуут бербейн барган азы ону шуут эвээжедиң каапкан болган. Түң-нелинде көөрге, пенсияга немешкен чүве-даа чок азы көңгүс эвээжей бер-ген болган, ол кижиниң бодунуң манап турганы ышкаш эвес болган. Дыка хей кижилерниң «күрүңге мегелеткен-дир бис» деп бодап турары үндезинниг болур. Чугаа чүнүң дугайында чоруп турарын бо

залда олурар улустуң хей кезин билип тур боор. Пенсионер кижиниң амыдыраар акша-хөреңгиниң эң кудуку хемчээли деп адаар аңаа немээр хөреңгини регион-даа, федералдыг-даа бюджеттен төлөп турган бис. Индексация кылырга, амыдыраар акша-хөреңгиниң эң кудуку хемчээли-биле деңнежи берген азы ону ажа бээрге, немей бээр акшаны төлөвейн барганы ол-дур. Шупту байдалдарны өөренип көөрү чугула, ынчалза-даа ол чүүлдерни кылбаан-дыр, ыңдыг чүве турбас уjurлуг. Тургустунуп келген чөптүг эвес чорукту, шынап-ла, ыңдыг чүүл-дүр, доп-дораан чайладыр херек. Бо эртип турар чыл-дан эгелээш, чыл санында амыдыраар акша-хөреңгиниң эң кудуку хемчээлиниң деңнелинден өрү апаар кандыг-даа тава-рылгаларда пенсияларның болгаш ай са-нында бээр төлевирлерниң индексация-зын кылып чорудар уjurлуг. Тодаргай-лаарга, күрүне баштай, бир дугаарында пенсияны амыдыраар акша-хөреңгиниң эң кудуку хемчээлинге чедирер, ооң соон-да пенсияның болгаш ай санында акша төлевирлериниң индексациязын кылып чорудар. Бо чылдың баштайгы айларын-дан эгелээш, төлевирлерни санаашкынны катап кылгаш, улустуң чедир албаан акшаларын төлөп бээр.

Онзалап демдеглексэн чүүлүм болза, Социал адырда, күрүне азы муниципалитет албанында, хамаатыларның хүн бүрү берге айтырыгларын шиитпирлеп ажилдап турар улустарның шуптузу эң шыңгы профессионал негелделерге дүгжүр уjurлуг. Колдуунда ыңдыг деп бодаар мен. Ол дыка нарын ажил дээр-зин билип тур бис. Хүн бүрүзүңде даң бажындан кежээге чедир кижилер-биле ажилдаары дээрге херек кырында нарын салым-чол-дур. Ынчалза-даа ажилдап чедип келген соонда, кижилерниң сет-килин билип, олар-биле кады сагыжы аарып, оларның сагыш чоаашкынны болгаш дүвүрелин билип чоруур уjurлуг. Бодун өрү көрдүнгенин, хамаатыларга хүндүткел чок хамаарылгазын сөстөр-биле, кылдыныг-биле-даа көргүзүп бол-бас. Ол дугайын кезээде сактып чоруурун дилеп тур мен.

Тыва Республиканың прокуратуразында

КОЛ АЖЫЛ – ЧОННУҢ ЭРГЕ-АЖЫН КАМГАЛААРЫ

Тыва Республиканың прокурору Александр Боровков февраль 26-да массалыг информация чепсектеринин ажил-дакчылары-биле ужуражып, республика прокуратуразының 2018 чылда кылып чоруткан ажилдары-биле долчу таныштыргаш, журналистерниң айтырыгларынга харыылаан.

Республика прокуратуразының удуртукчулары-биле хамаатыларның хууда ужуражып болурунун дугайында айтырыгга харыызынга кижилерниң эрге-ажыктарының камгала-лы прокуратураның ажилында кол чүүл деп ол демдеглээн. Тываның агаар-бойдузу берге, республиканың төвү Кызыл хоорай-биле эң ылаңгыя ырак-узак черлерниң чурттакчыларының аргыжары берге боорга, прокуратураның удуртукчу ажил-дакчылары көдээже удаа-дараа үнүп, чон-биле ужуражып турар деп Александр Николаевич дыңнаткан. 2018 чылда ол боду хууда 87 хамаатыны хүлээп алгаш, оларның айтырыгларынга харыыны туду берген, прокурор дузазын чедирер талазы-биле хемчеглерни алган. Эрткен чылын ол чүгле Мөңгүн-Тайга кожуунга барып четтикпээн, албан-хүлээлгезинин күүселдезинге эптиг байдал тыттып кээрге-ле, бо кожуунга албан баар планыг. Март эгезинде Улуг-Хем кожуунга барып, хамаатылар-биле ужуражып деп турар.

“Межегейуголь” компания хөмүр-даш шахтазындан үндүр сордурган хирлиг суг-биле тус черни хирлендирбесин дээш, прокуратура бодунун эрге-хүлээлгезинге дүүштүр кан-дыг хемчеглерни ап чорудуп

турарының дугайында айтырыг-ны “Шын” солунун корреспондентизи салган. “Межегейуголь” компания хөмүр-даш шахтазындан үндүр сордурган хирлиг сугну Межегей хемче агысканы илерээнин, ооң-биле холбаштыр хемчег алыр дугайында билдиреишкенин Кызыл хоорайның судунче прокуратура киригин Александр Боровков дыңнаткан.

Ажыл берикчилери хамаатыларның ажыл төлөвирин долзу-биле төлөп берип турарын республика прокуратуразы чүү хире хайгаарап турарының дугайында айтырыгны “Тувинская правда” солунун корреспондентизи салган. 2018 чылда Тывага ажыл төлөвиринин эң кудуку деңгели 21 210 рубль турган, ажыл берикчилери оон куду эвес кылдыр төлөп бээрин прокуратура органны доктаамал хайгааралга алган, 29 сая рубль акша ажыл төлөвирин 2018 чылда судтарның шийтпирлери-биле төлөттирген деп Александр Боровков харыылаан. 2019 чылда ажыл төлөвиринин эң кудуку деңгели 21 432 рубль апарган, ажылдакчыларның акшашалыңы оон эвээш эвес болзун дээш, прокуратура бодунун эрге-хүлээлгезинге дүүштүр ажылдаар деп ол демдеглээн.

Журналистерниң өске-даа айтырыгларынга республика прокурору Александр Боровков харыылааш, эрге-хоойлу камгалалының бо органының ажилын чырыдарына идекпей-лиг ажылы дээш өөрүп четтиргенин оларга илередип, “Шын”, “Тувинская правда” солуннарның болгаш өске-даа массалыг информация чепсектеринин редакцияларына Хүндүлел бижиктерни тывыскан.

Бистиң корр.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Танды кожуунун девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнү хүлээлгеден хостаар дугайында

2019 чылдың февраль 22 №50/239-7 Кызыл хоорай

Танды кожуунун девискээр соңгулда комиссиязының составына чурттап турар черинден депшиткен, комиссияның бүрүн эргелиг төлээзи Айза Анатольевна Ооржактың билдиреишкенин өөренип көргөш, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуттурар эргелеринин болгаш референдумга киржир эргелеринин кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунун 29-ку чүүлүнүн 6-гы пунктузун удуртулга болдурга, Тыва Республиканың соңгулда

комиссиязының доктаадыры болза:

Танды кожуунун девискээр соңгулда комиссиязының бүрүн эргелиг кежигүнүнден Айза Анатольевна Ооржакты, 1995 чылда төрүттүнген, хостаар.

Ук доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы О.В. ФОРТУНА.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары М.Ш. САМБАЛА.

Танды кожуунун девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнү хүлээлгеден хостаар дугайында

2019 чылдың февраль 22 №50/240-7 Кызыл хоорай

Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының составына чурттап турар черинден депшиткен, комиссияның бүрүн эргелиг төлээзи Мариана Кызыл-ооловна Кыргыстың билдиреишкенин өөренип көргөш, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуттурар эргелеринин болгаш референдумга киржир эргелеринин кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунун 29-ку чүүлүнүн 6-гы пунктузун удуртулга болдурга, Тыва Республиканың соңгулда комис-

сиязының доктаадыры болза:

1. Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының бүрүн эргелиг кежигүнүнден Мариана Кызыл-ооловна Кыргысты, 1961 чылда төрүттүнген, хостаар.

2. Ук доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы О.В. ФОРТУНА.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары М.Ш. САМБАЛА.

Чурттап турарывыс, шынап-ла, яды-түрөң

БАЙЫВЫС БЕ, БАГЫВЫС БЕ?

Тывада чоннун 41 хуузу яды-түрөңгү байдалда чурттап турар деп Татьяна Голикова дарганың чугаазынга хамаарыштыр шуугаазыннар интернетте ам-даа үргүлчүлөп турар. Бо айтырыгга кижилер боду харыылаза эки. Бистиң бажывыста олурар даргалар хамаанчок, чанывыста кожаларывыс безин бистиң ижип-чип оран чемивисти, идик-хевивистиң эрги-чаазын азы ылап-ла ажыл чок бе азы чалгаавыстан олутпай бис бе деп кайын билер. Дөртөн бир хуу дээрге ни-тиизи-биле алган сан-дыр ийин.

Өске регионнарны интернет дамчыштыр көрүп, шынап, деңнеп олурдум. Чурттуң төвү Москва, Санкт-Петербург, Ямал-Ненец округта-ла харын чыргалдыг чурттап турар хевирлиг. Бистиң кожаларывыс Алтай, Хакасия бистен улуг дыка ылгалбас чораан. Дадайым, ортаагы Россия дижиривис орус суурларны көөрге, кижилер көрбээн эрги бажыңнарлыг, түрөңгү чурттап турар улус бар-дыр. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, “хорошо там, где нас нет” азы бистерден өске багай чурттап турар улус чок дээр чугаа шынга дүүшпес, чонум.

Яды деп кымны ынча деп чугаалап болур? Айда алыр шалыңы азы пенсиязы курорттарына, төлөвирлиг шынарлыг медицина, өөредилге өртээнге, чаагай аш-чем, байлар болза устрица, бистер болза тушенка садып алырынга четпес болза, яды деп болур. Албан езунун медээлери-биле чуртта ядыларның саны 20 сая ажыг деп санап турар. Оларның 62 хуузу ажылдап турар улус. Чүге дизе шалыңы эвээш болуп турар-дыр ийин. Бир аштакчы айда 5 муң рубль ап турар болза, өскөзү 18 муң рубль ап турар. Ажыл берикчилеринден база хамааржыр. Аштакчы, оон бухгалтер орнунга өске черде ажылдап турар уруунун адын бижип алгаш, эндере акша ап оран каяр удуртукчулар бар ийик бе? Бар. Чаңгыс удуртукчу ийи кижинин ажыл черин холунга мөөңнөп алырга, ажыл чоктар көвей болбайн канчаар. Хоойлу талазы-биле, дага чок аът дег, биливис куду, аргажок улус-тур бис ийин, тывалар.

База-ла ол статистика медээлери езугаар чурттуң беш регион боттары боттарын хандырынып шыдаар болгаш, өске регионнарга бээр дотация акшазын “саап аар” донор-регионнар болуп турар. Бистиң кожавыс Красноярск край мурнунда донор тургаш, ам боду дузаламчы акша манаар регион апарган. Чүгле Тыва эвес, өске арткан чеден бир регион күрүнөдөн дотация акшазын ап турарлар. Якутия, бодап көрүнер-даан, алмаз, алдын, уран дээш казымал байлаа-биле ындыг бай, ажылдап турар бүдүрүлгелерлиг регион безин. Чылдагааны? Соңгу чүк болгаш, акша-шалың, пенсия, пособие, субсидияже хей акша үнүп турар. Ынчангаш бюджет хандырылганын хей акша октап турары ол. Ставрополь-дур, чайы чылыг, ногааның дүжүдүн ийи катап ап турар чер дээр чор-

ду. Бир фермер кижилер муң хаван азы ийи муң дагаа тудуп турар. Мен болза хөйүн деп бодап, чүнүң-биле чемгегер деп кайгап көргөн мен. Чурттап турар чери чылыг болгаш, хей хөмүр одавас, бажыңнар чылыг, улуг өртектиг материалдар хереглесес, хей электри чыры төлөвес, дора дизе бистер ышкаш соогун деп-ле, изиг, тодуг чем чивес ышка-жыл. Олар дотация, күрүнөдөн акшаны ап турда, Тыва чүге ап болбазы? Ында кижилер кочулап-кы дег чүве чок. Камчатка база. Чурттуң эң ырак региону-дур. Дотация талазы-биле үшкү чер-де турар. Бирги черде, үш чыл улаштыр Дагестан ээлеп турар, 59 млрд. рубль. Хей чурттакчы-лыг. Ажыл чок улустар хей. Алтай база. 27 млрд. рубль.

Дотация дугайында чугаа үнүп келгенде, Чечняны сонуур-гаалыңар. 2010 чылда Чечня 52 млрд. рубль дотацияны алган. Бир чылда. Ынчан, каш чылдар-да ийик, россияжи шериглер бандалар арты-биле дайылдажып турда, дайындан ол чер когараан, үрөлгөн, бузулган турган болгаш, хей акша берип турганы ол. 2018 чылдың дузаламчызы 27 млрд. рубль кылдыр эвээжээн. Канчаарга-даа Чечен Республика хей дотация ап турар регионнарның санынче кирип, беш дугаар черни ээлеп турар. Чурттакчы чонунун саны хей. Рамзан Кадыровту хөлүн эрттир хөөредип мактаан ажыы чок: өске чер, өске чүдүлге, өске дүшкүрүлгү шийтпирлеттинмейн турар берге айтырыглары хей регион-дур.

Тываның агаар-бойдузу кан-дыг ийик? Тараа азы мал-маганга таарымчалыг байдалдар үргүлчү турбас шириин бойдустуг чер болгаш, дотацияны биске база берип турар. Россияда бистиң республика тоску черде турар – 16 млрд. рубль.

Кайда-даа бүрүткеттинмээн ажылдап турар тывалар бар ийик бе? Дыка хей. Машина чок бол, улус машиназын башкарып, кудумчуга туруп алгаш таксилеп турарлар, машина септээр оол-дар, каңнакчылар, тудугчулар, репетиторлар, уургайдан хөмүр-даш садып алгаш, чонга садып турарлар, улуг чүк машиналары мунуп, соңгаар кирип турар улус дээш, ажылдап турар улус саны хей-дүр ийин. Амыдыраарына херек акшаны ажылдап алыр болганда, чүгле шимченир херек. Соңгаар азы даштыкыда ажылдап турар тывалар база эвээш эвес. Сезоннуг ажылдарда, чижээ, Кореяда база бар. Аныяк эмчилер, башкылар, садыгчылар, экономистер, бухгалтерлер, артистер соңгаарга акша ажылдап алгаш, ада-иезинин банкыда өрелерин, боттарының чээлилерин төндүр төлөп, бажың тудуп алыр, харын черле чүнү кылбас боор. Тура-соруктуг, чаагай сеткилдиг, кызымак аныяктар дыка хей, суур бүрүзүндө ындыг кижилерни чон билер, магадаар. Шагда-ла пенсиялай берген орус дыл башкызы Ямало-Ненец округунче башкылап чоруй барганын билер мен. Кыдыкы соңгу чүк болгаш, алыр шалыңы хей. Тывалар анаа черле олурбайн турарлар.

Тываның амыдырал байдалы чегей чурттакчылары хей регион

деп турар бир чылда өртектөр улуг. Электр дээш эң хей төлөвир – бир киловатт шак дээш 63 көп, эң чиик өртектөр 1 рубль 98 көп, Тыва 3 руб. 15 көп. Хакасияда хөмүр бир тоннада 32 болза, Каа-Хем хөмүр Кызылдың хөмүр скл алырга, 3400 рубльде рар. Сөөртүп чедирген жээ, оң талакы эрикте болзумза, чеди чүс руб төлээр мен. Канчап-да одаар чүүл өртээ бисте чүвези республиканың ажы-төлдүг өг-бүлелери инвалидтерге доктаат чээлдиг халас хөмүр турарын билер бис. Каа мэри Карим Сагаан хоорайның коммунал-ч комбинадын таварыштакчыларга шоодай хөмүр рубльге чедиртип алыр-да, 200 рубльге садарын кын организастаанын чон хүлээп алган. Хөмүр-даш мындыг-даа арга-биле б каарга, найысылалдың чыларына манаваан болганы чугаажок.

Президент В.В. Путин Айыткалында кол черни иштинде байдалдың сагазы ээлеп турар. Оон чединмес өг-бүлелер дугайында айтырыгга ол мынчаар доктаткан. “Амыдырал байдалы улустуң саны Россияда чедип турар. 2000 чылда түң 40 сая турганын сагы каайн. Яды чорук чүгле Россияда эвес, өске чү да бар, оон чылдагаа аңгы-аңгы. Амыдыраары бүрүдө херек идик-хеп, харын-даа аш-чемге ак арай деп чедиштирип турар барын билер мен. Түрөңгү ту узуткаар дээш, күрүнө керээ деп деткимчени не дир сорулгалыг: ажылга зар, мергежилин бедиде дузалаар, бодунун дугайында ажыл-агайын тургузуп алы азы улуг эвес бүдүрүлгө алырынга акша-биле дузалаар. Бо керээ дузазы-биле 9 сая амыдырал байдалын эдип ап болур”. Президент айыткалы хей ажы-төлдүк бөлөргө, инвалид уруглу азырап турар улуска манаанда турбаан чиигелде бээрин доктааткан.

Россияның бүгү регионнарында өртектөр, үндүрүг хейли, бензин өртээ өскөн дээр биске, Тывага, база чүве өртээ өскөн деп билер. Даштыкы чурттарның Россия удур чарлаан санкция-хорут делегейинин валюта фонду киржилгези, бо чоокку чылда чедир үргүлчүлөп келген да кыже чиг-эт үндүр сөөртүр турганын чуртувусту номиктиг байдалы даартаары экижи бээр деп хуулгаазы кым-даа магадылаас.

Хей эвес санныг тывалар бис. Чон амыдырал дээш амыдырал кызып турар. Кыспас шимчен мен дээш-даа канчаптар боор чаш? Багай, олутпай чурттаатка багай. Байывыс ба азы гайывыс бе дээн айтырыгга бүрүзү боду харыылаар ужура. Галина МАСПЫК-О.

Юбилейлер

ТЫВА ДЫЛГА БОЛГАШ ЧОГААЛГА
55 ЧЫЛ БАРААН БОЛГАН

башкы.

Ф.э.д., профессор Д.С. Кууларның бижээни «Тувинская поэзия» (1970 ч.), «Төгү болгаш амгы үе» (1982 ч.), өске авторлар-биле бижээни «Тыва улустуң аас чогаалы» (1980 ч.), «Тыва литератураның төөгүзүнүн очерктери» деп ажилдары сту-

дыл болгаш түрк филология кафедрасының профессору, ф.э.д. Э.А. Грунинаның удуртулгазы-биле «Тыва дылда залог категориязы» деп темага кандидат диссертациязын камгалап алган.

1964 чылдың февраль 28-те тускай тыва дыл болгаш литература кафедрасын ажит-

тиг аргалары, оларны Мурнуу Сибирьниң түрк дылдары болгаш моол база эрте-бурунгу түрк дылдар-биле деңнеп көргени» (2005); Хийс Гансук «Сенгелдин чурттакчыларының чугаазының онзагайлары», Бадарч Баярсайхан «Тыва дылдың сенгел диалектизинде мал ажил-агыйының

арга-дуржулга солчур төвү апарган. Аңаа тыва чогаалчылар боттарының чаа чогаалдарының баштайгы номчулганын студентилер-биле эрттирип турар. ТР-ниң ЧЭ-ниң даргазы Ч.Ч.Д. Ондар «Бүзүрелдиг өңүк» болгаш «Шурави» деп шишлериниң номчулгаларын музейге эрттиргени студентилерге өөредиг болганы чугаажок.

«Тыва аас чогаалы – тыва литератураның үндезини», «Тыва литератураның үндезилекчилери», «Чогаалчы болгаш үе», «Чоннарның найыралы – литератураларның найыралы», «Тыва критика», «ТР-ниң Улустуң чогаалчылары» деп экспозицияларны делгеп келген.

2013 чылдан тура «Педагогиктиг өөредилге» деп угланышкынның «Тыва дыл болгаш чогаал база даштыкы дыл» деп профильдиг бакалавриат ажиттыг болгаш 2 курс ону дооскан.

2016 чылдан эгелеп «Төрзэн (тыва) дылын поликультурлук байдалга өөредир» деп магистратура ажиттыг болгаш магистрантыларывыс 2-ги курста өөренип турар.

Тыва филология болгаш ниити дыл эртемниң кафедрасының башкылары сургуулдарга быжыг билиг бээри-биле кызыгаарланмайн, өөредилге-методиктиг ажилдары-биле чергелештир эртем-шинчилел ажилын база чедишкенин чорудуп турар.

1. Тыва дыл эртемниң талазы-биле:

1.1. Тываның болгаш Моолдун девискээринден хөйү-биле ты-вылган бурунгу түрктөргү амгы болгаш келир салгалга артырып кааны Орхон-енисей бижимел тураскаалдарына хамаарышкан кичээлдерни ф.э.к. Е.М. Куулар эрттирип турар. Ук курска И.В. Кормушинниң бижээни «Тюркские енисейские эпиграфи. Тексты и исследования» (1997), «Древние тюркские языки» (2004), «Тюркские енисейские эпиграфи. Грамматика, текстология» (2008) деп номнары кол удуртулга болуп турар.

«Эрги моол бижи» деп курсту 2000 чылдан эгелээш, 2-ги курстун тыва дыл болгаш чогаал мергежилниң сургуулдарына, Копту тываларының төлээзи, доозукчуус ф.э.к. Уламсурэн Цэцэгдары өөредип турар. Ол Копту тываларының аас чогаалы болгаш чугаазына тураскааткан номну чырыкче үндүрген.

1.2. тыва диалектология: Е.М. Куулар, Н.Д. Сувандии студентилер-биле 20 ажыг чылдарның дургузунда Тываның аңгы-аңгы булуңнарына чедип, тыва диалектилерниң эдилекчилери-биле чугаалажып, оларның дылының онзагайын шинчилеп турар. 2012 чылда Е.М. Кууларның «Тыва дылдың мурнуу-чөөн диалектизи» деп монографиязы үнген. Елена Мандан-ооловна немелделерни кирибишаан, Шулуу Чыргал-оолович биле бодунуң адындан «Тыва диалектология» деп өөредилге номун немелделерлиг кылдыр 2013 чылда парладып үндүрген. Оон аңгыда ф.э.к., доцент Н.Д. Сувандии-биле «Тыва дылда иви ажил-агый лексиказы» деп номну (2015 ч.) бижээш.

(Уланчылыг).

Клара ДОРЖУ, ТывКУ-нуң тыва филология болгаш ниити дыл эртемниң кафедрасының доцентизи, филология эртемнериниң кандидаты.

дентилерге тыва литература эртеминге чугула ажилдар болуп турар.

Чоорту ККПИ-ниң ханазына өөренип алган доозукчулары төрзэн кафедразына ажилдап эгелзэн. Оларның баштайгызы К.Б. Март-оол, оон Б.К. Ондар, М.В. Бавуу-Сюрюн, К.Б. Куулар (Доржу) ажилдап эгелзэннер. п.э.к. К.Б. Март-оол ТР-ниң Улустуң башкызы деп хүндүлүг атты алган. Ол «5-9 класстарга тыва дылды башкылаарының методиказы» (2002), «2-4 класстарга тыва дыл башкылаарының методиказы» (2006) деп номнары чырыкче үндүрген база Улустуң башкызы А.А. Алдын-оол-биле кады «Үжүглелдин», эге школага «Диктантылар болгаш эдертиглер чыындызының» (1988 ч.) автору.

Б.К. Ондар «Тыва дылда гидронимнер» деп темага кандидат диссертациязын камгалааш, бүгү күжүн, билиин тыва топонимикага бараалгаткан. Ол «Тыва дылда гидронимнер словари», «Тыва дылдың топонимиктиг словари» база «Тыва дылдың...», «Тывада орус аттыг черлер аттары...» деп монографияларның автору.

Бавуу-Сюрюн Новосибирскиде РЭА-ның Сибирьде салбырының ИИФФ-тиң аспирантуразын дооскаш, «Тыва дылда тодарыдылгалыг конструкциялар» деп эртем диссертациязын ф.э.д., профессор М.И. Черемисинаның удуртулгазы-биле камгалаан. Чоокку үеде Мира Викторова тыва дылдың даштыкы диалектилеринге хамаарышкан доктор диссертациязын камгалап алган.

Кафедрага 1986 чылдың ноябрьдан тура К.Б. Куулар (Доржу) ажилдап эгелзэн. Ол МКУ-нуң иштинде Азия, Африка чурттарының институтунун түрк

кан соонда, эргелекчи кылдыр Ш.Ч. Сат томуйлаткан болгаш кафедраны барык 20 ажыг чыл иштинде удуртуп келген. Оон ук кафедраны ф.э.д., профессор Д.С. Куулар, п.э.к., доцент К.Б. Март-оол, ф.э.к., доцент К.Б. Доржу, ф.э.к., профессор М.В. Бавуу-Сюрюн, ф.э.к., доцент Е.Т. Чамзырын, ф.э.к., доцент Н.Д. Сувандии удуртуп турган. Амгы үеде ф.э.к., доцент Е.М. Куулар тыва филология болгаш ниити дыл эртемниң кафедрасын удуртуп турар.

М.В. Бавуу-Сюрюннун удуртулгазы, киржилгези-биле 1996 чылда ТывКУ-га «Россияның чоннарының дылы» деп мергежилге аспирантураның «Түрк дылдар» деп адыры кафедраның баазына ажиттыгаш, амгы үеде чедир чедишкенин ажилдап турар. ф.э.д., профессор И.В. Кормушин, ф.э.д. Борис Исакович Татаринцев, профессор, ф.э.д. Л.А. Шамина база профессор М.В. Бавуу-Сюрюн удуртуп эгелзэн.

Кафедраның аспирантуразын ТывКУ болгаш ТГШИ-ден 14 эртемден камгаланган: И.В. Кормушинниң удуртулгазы-биле Б.К. Ондар «Тыва гидронимия», Н.М. Ондар «Тыва дылда эжеш сөстөр», Л.С. Кара-оол «Тыва дылда төрөл-дөргүл аттары», У.А. Даржа «Тыва дылда наречие», К.М.А. Симчит «Тыва дылда хамнаашкын лексиказы» деп темаларга; Б.И. Татаринцевтиң удуртулгазы-биле Е.М. Куулар «Тыва дылдың мурнуу-чөөн диалектизи», Н.Д. Сувандии «Тыва дылда антропонимнер» (кижилерниң хуу аттары), О.М. Саая «Тыва дылдың узун ажык үннери», М.В. Бавуу-Сюрюннун удуртулгазы-биле О.В. Дамбаа «Тыва дылдың дадалгалзал утказын илередир лексик-

лексиказы», 2010 чылда А.М. Солян «Тыва дылда скрепалар (холбакчылар)», 2013 чылда Уламсурэн Цэцэгдары «Копту тываларының чугаазының онзагайлары» деп диссертацияларын чедишкенин камгалаан.

Амгы үеде 7 аспирант тыва дылдың аңгы-аңгы айтыргаларын шинчилеп көрүп турар. Бистиң аспирантуравыстың доозукчулары, филология эртемнериниң кандидаттары, доцент башкылар Л.С. Кара-оол, Н.Д. Сувандии, Е.М. Куулар оларның эртем удуртукчузу болуп турары тыва дыл эртемниң хөгжүлдэзин, өзүлдэзин бадыткап турар.

Кафедраның профессору М.В. Бавуу-Сюрюн университетте «Тюркология» деп эртем-өөредилге төвүн 2009 чылда тургузуп алган, тыва дыл болгаш чогаал база түрк дылдар талазы-биле ханы шинчилелдерни кылып турар. Тюркологияның хөй санныг угланышкыннарындан бир улуг черни «Тыва дылдың электроннуг корпусу» деп төлөвилел ээлеп турар. Оон кол сорулгазы – тыва чогаалчыларның бүгү чогаалдары, допчу намдары, оларның чогаалдыкчы ижинге хамаарышкан эртем-шинчилел ажилдарын чыып, оларның хууда сайтызынче кириери болуп. Ынчанга республиканың аңгы-аңгы школаларының тыва дыл, чогаал башкыларын, филология факультетиниң студентилерин ол төлөвилелче хаара тудуп ажилдап турар.

2013 чылда кафедраның баазында Литературлук музей тургустунуп, оон эргелекчизинге РФ-тиң ЧЭ-ниң кежигүнү, улуг башкы М.А. Күжүгет томуйлаткан болгаш амгы үеде ук музей чүгүле чогаалчыларның эвес, а өске-даа чогаалдыкчы улустуң

бурун өгбелеривистен чүс-чылдар өттүр дамчып кел-байлак аас чогаалывыс таш чечен-мерген чогаал-ларывыстың бижип кааны дылывыстың эгээртин-шыгжамырын кадагалап, нилеп база ону салгалдар-өөредир дээш, амыр-ды-билбейн туржуп чоруурлар эвес. Оларга Тываның не университетиниң тыва филология болгаш ниити дыл-мининг кафедрасының баш-ары база хамааржып турар аш ук кафедра бо хүннерде устунганындан бээр 55 чыл демдегленп турар. Ынчангаш кафедраның тургустунган үзүңгө доктаап, оруувусту акорукче үндүрүп каан баш-арывыс, баштайгы эртемден-висти сактып, оларның кыл-луг-хуузу кысказы-биле алажыптаалыңар...

1952 чылдың сентябрьда илдың башкы институтунун тынганы-биле чергелеш-тыва дыл болгаш литера-башкыларын белеткээр дың эгеи салдыгган. Ол ан Ленинградтың (амгы т.Петербург) Жданов ат-ниверситетиниң Чөөн чүк-птединиң тыва салбырын-Оргу, Е.Б. Салзынмаа, Ш.Ч. А.Ч. Кунаа Тывага дээди-илге черинге тыва дылды-лаарының быжыг таваан-ны.

зылдың башкы институ-Куулар Хунажыкович Оргу-дыл, чогаалды эң баштай-ылап, эртем бүрүзүнүн-едилге программаларын-дап кылган. К.Х. Оргу «Тыва» (1960 ч.), «Тыва дылды ор-школага башкылаарының-иказы» (1967 ч.) деп өөре-номнарын тыва дылга-гаар үндүрүп, ук эртемни-лаарының өззөн тургус-Б. Салзынмаа, Г.Ф. Ба-н, ф.э.д. А.Ч. Кунаа, ф.э.д.,-ссор Ш.Ч. Сат институт-ыкылавышаан, хөй-хөй-илге программаларын,-ны бижээннер. Е.Б. Сала-биле Ш.Ч. Саттың «Амгы-литературлук дыл» деп (1980 ч.) бо хүннерге чедир-тилерниң кол өөредилге-олуп артпышаан.

. Салзынмаа тыва, орус-ны деңнеп болгаш тыва-билбес улуска тывалап-ринге баштайгы ажил-бижээ: «Тыва дыл» «Орус, тыва дылдарның-ге грамматиказы» (2000) едилге номнары база ты-с болгаш тыва-моол чугаа-ы амгы үеде чедир үнезин-ээн ажилдар болуп турар. Кунааның «Тыва дылдың-узу» (1957 ч.), «Амгы тыва-бөдүүн домак синтаксизи» () шинчилелдери тускай-афиялар кылдыр пар-ган.

стиң кафедрасының-ралына улуг үлүг-хуу-канның педагогика ин-унун доозукчулары база-н. Оларга Х.С. Алдын-оол-Д.С. Кууларны хамаа-рып болуп.

. Алдын-оол – эге шко-ва дылды, номчулганы-лаарының методиказын-ва дылдың методиказы-ларга болгаш студенти- (1972 ч.), «Аянын ном- (1983 ч.) деп өөредилге-рының автору болгаш-коланың эге класстарын-үглел» номун чогаадып-ан баштайгы методист

Тывадан дашкаар чаңгыс чер-чурттугларывыс

КӨДЭЭ СУУРНУҢ ШАГДААЗЫ

Бурят Республиканың Хоронхой суурунда полицияның участок төлээзи болуп ажилдап чоруур Иван Дарыйги деп эрес-дидим тыва шаг-даа оолдун ажил-амыдыралының дугайында «Бурятия» солунга аажок солун материал үнген.

Иван Дарыйги Тываның Тоора-Хем суурга төрүттүнгөш, аңаа ортумак школы дооскан. Шериг албан хүлээлгезин баштай Амур областа, оон хүннээрктиг Бурятияның Селенга районунуң Гусиное Озеро, бурят дылда Тамча дээр суурда инженер-сапёр ротага шеригни эрттирип турган. Ол-ла шериг кезээне үш чыл дургузунда ажилдап артып калган. Бо допчу намдарда онза солун чүве-даа чок ышкаш сагындырар, чүп дизе бо оолдун муң-муң үежилеринин, өске-даа оолдарның эртер оруу-ла ол. Ындыг эвес, маңаа доктаап, хөй сек салыр апаар... Хоронхойдан келген өске тыртым шагдаа-биле ооң кабиндинге ужуражып чугаалажып олур бис. Ол кезек када ыт чок барды: бодалдары талыгырда, оттуг-көстүг ынакшылды одундурган чалыы үелеринче шымнып кире берген хире, ооң соонда кады чурттаан ынак кызынга дужа бергенин чүгле каш домак-биле илеретти:

— Өөм ишти Натальяны эң баштай Гусиное Озеро суурнуң чагырга черинге көрүп кааш, сонунгай берген мен. Карактары аажок улуг! Онзагай болду! Ол хевээр Бурятияга артып калдым.

Хоронхой суурнуң участок төлээзинин улуг эвес өрээли. Полкада саазыннар, чанында документиер шыгжаар сейф — албан черинин аян-шинчизи-ле ол. «Мобильниги» үзүк чок медээлеп-ле турар. Иванның ажилы черле ындыг: баштайгы кыйгы-биле кижилерге дуза чедирер дээш далаш чоруп каар, ынчанга суурнуң чурттакчылары болгаш удуртулгазы-биле чугаалажырынга белен, доктаамал харылзаага турар ужуруг. Өрээл ишти бөдүүн-даа болза, ында онза ужуруг-улкалыг хүлөр статустка бар. Бурят Республиканың ИХЯ-зының ол үеде сайыды Александр Зайченко ол шаңналды чеди чыл бурунгаар тывыскан. Ынчан ол «Признание-2012» мергежилдин мөөрейинге «Бистин үениң маадыры» деп номинацияның лауреады болган. Хоронхойнуң чону Иванны «Анискин» деп адаарлар. Мен ооң ажил-албанынга болган таварылгалар дугайында сонунгааш, чугаалап бээрин диледим. Баштай Гусиное Озеро суурга патруль-пост албанынга ажилдап эгелээш, оон участок төлээзинин дузалакчызы болуп 10 чыл иштинде ажилдаан. Өзүп келгеш, шагдаа болурун бичизинде-ле күзеп бодап чораан. Ийи дугаар төрөөн чери болган Бурятияга ооң күзели боттаны бергени ол.

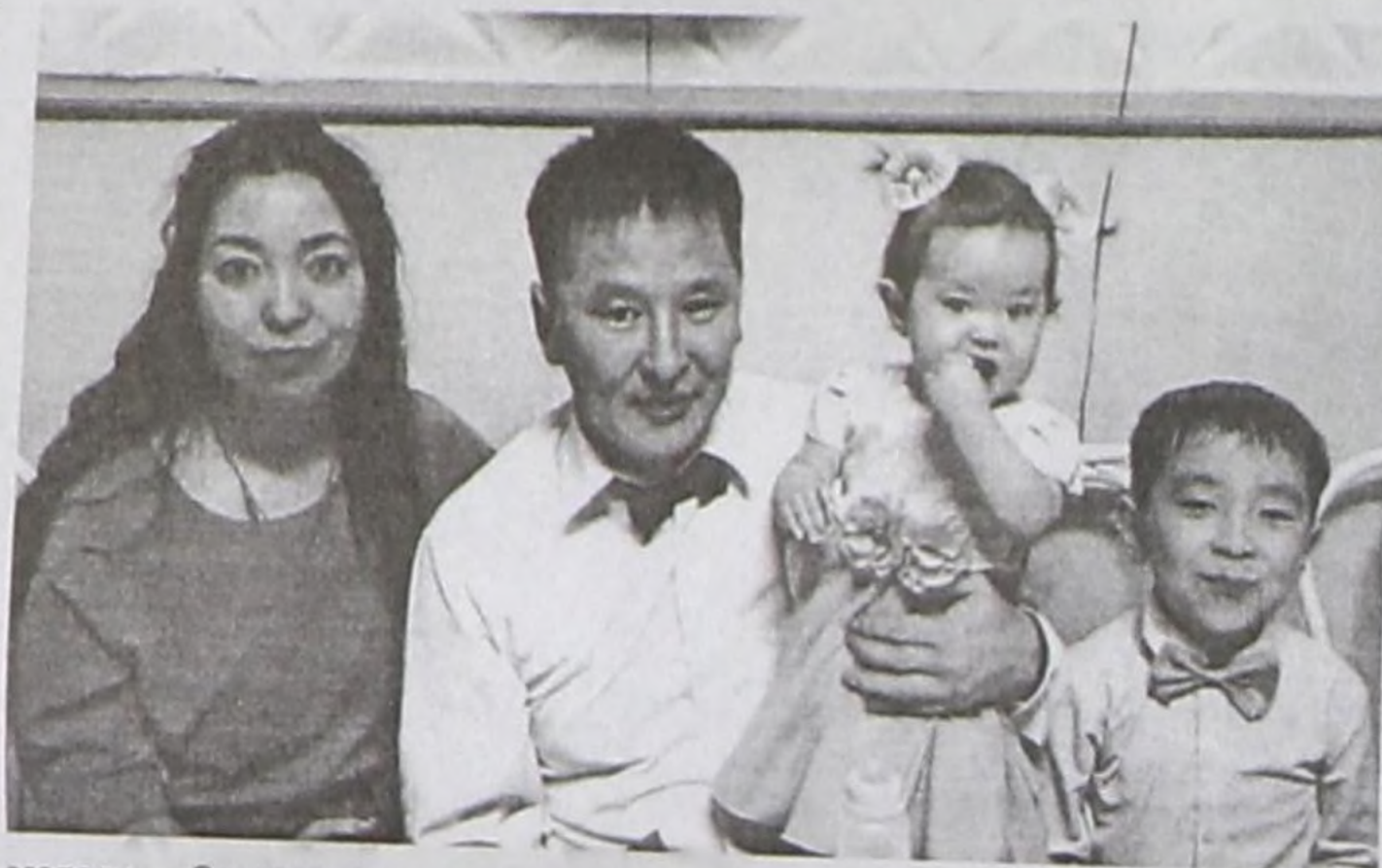
— Ажил-албанга хөй-ле чүүлдер болгулаан-дыр ийин. Бир катап гранаталыг үүлгедикчи мээң кырымче хөмө таварып келген. Ол таварылга он чыл бурунгаар Гусиное Озеро суурга болган. Онза байдалдарда шиттирни дарый дүрген хүлээп албас болза, улуска айыыл таваржып болур. Ол кижини ынчан дилээштинге чарлап каан турган. Ооң дугайында медээ алгаш, ону тудар дээш, кафеже кире бердим. Хенертен ол граната ушта сол эккелгеш: «Дириг туттурбас мен, бодумну чазылдырыпкаш, сени база алгаш баар мен!» — деп хөлзеп чугаалаан.

Бичии-ле саадаар болза, өлүм мырыңай чанында. Иван аймаарап девидеэн, «террористи» хөй-ниити черинге эвес, а даштыгаа таваар чугаалажылы дээн. Суурнуң бичии кафезинин даштынга үнүп келгеш, кем-херек үүлгедикчинге боданыр чай-даа бербээн, бот-камгалаалдың аргазын дыка дүрген ажыглааш, ооң чөлсээн хунаап алган. Каш чылдар бурунгаар граната-биле база бир ындыг таварылга болган. Ол черниң чазыыл чок кижилери шагдааның

чурттап турган бажыңының даштынче граната октапкан, ону кортпактаар бодааны ол. Чүрекир кижини коргудары амыр эвес болгай. Иванның айыыл тургуспас хемчеглерни ажыглап шыдапканының ачызында граната чазылбайн барган. Эрес-дидим шагдаа угааны багай аарыг кижиниң бижектиг холундан бир угбайның амы-тынын камгалап алганын суурнуң чурттакчылары база чугаалап бергеннер. 2012 чылда чазыйлаан мажаалайның хөлдүн эринде кылаштап чоруурун бир балыкчы аңаа дыңнаткан.

БОДАНМАЙН-ДАА
ДУЗАЛАЖЫП
ЧОРУПТАР...

— Ынчан адыгларның ижээнинээр үези турган чүве — деп, Иван улаштыр чугаалап

эгеледи. — Ол чылын кат-чимис, тоорук көңүс үнмээнинден чазыйлаан адыг ол чоок-кавыга чоруп турган. Аңул деп суурже адыг кирип келгеш, кижиге халдай бергенин дыңнааш, шупту аңчылар ону аглаар дээш чоруй барган. А мажаалай шуут көңүс өске черге, Гусиное Озеро суур чоогунга, көстүп келген.

Тайга ээзинин аштааш, чазыйлааш, суурже халдаан таварылганы «суурнуң шагдаазы бижектиг баргаш, мажаалайны ужурун» деп хоронхойжуларның чугаалап турганын дыңнаан мен. Херек кырында ол ындыг эвес болган. Чазыйлаан адыгның чурттакчыларга кандыг айыыл-халап тургузуп болурун медресе билгеш, Иван аңчы боозун чүктөп алгаш, адыгны «өске оранче айтандырар» деп шиттирлээш. (Ол аңчылар ниитилелиниң кежигүнү). Хаттыг хүнде чалгыларның шимээн-даажына артында кижиге чоокшупап келгенин мажаалай эскербейн барган. Улуг-даа болза, адыг ирейни ол чыттыр боолап каан.

Участок төлээзи кезээде ыяк белен турар ужуруг: дүне-хүндүс кайы-даа үеде ооң телефонунче улус долгааш, дуза дилеп болур. Чамдыкта ашаам «чиде берди» деп-даа долгап чедип кээр, хынап көөргө, оозу шалыңын алгаш, боосташ шыгыда берген-даа болгулаар. Участок төлээзи долгап турар кижиниң үнүндөн байдалдың ужуру-чөвүн билип ап шыдаар психолог база болур. Сес чыл бурунгаар бир кыжын херээжен кижиге долгап кээрге, ооң үнүндөн дуза херек дээрзин дораан билип каан.

— Ашаам хөл чоруй барган, ооң чүрээ аарып турар — деп, ол дыңнаткаш, ооң телефонунуң дугаарын берип каан. Балыкчыны дилеп чорупкан мен. Ону дилээринге караңгы дун дузалыг болган. Ооң телефонунче долгап эгелээш мен. Телефон чырып бээр болза, ону көрүп кааптар боор мен деп бодапкаш, караңгыда дилевишаан, долгап-ла турдум. Чаяан болуп, ыракта чырыш дээн телефонну көрүп кааптым — деп, ол сактып чугаалап олурду.

Чырык көзүлген черге машиналыг

халдып чеде бээрге, балыкчы медреселин ышкыныпкан чыткан. Ооң телефону хар адаанда чырып көстүп чыткан. Полиция

ажылдакчызы балыкчыга баштайгы эмчи дузазын чедиргеш, эмнелгеге аппарып каан. Эмчилер ол кижини шинчип көргөш, инсульт биле соокка доңган деп диагноз илереткен. Балыкчының амы-тынын Иван ынчаар камгалап алган. 2011 чылда ол Бараты суурнуң кудумчузунга кылаштап чорааш, бир бажың кырындан улуг кара ыштың хөрлээп үнүп турарын көрүп каан. Халып чеде бээрге, бажың эжи дээктиг болган. Веранданың соңгазын чара тепкеш, кире халаан. Бажыңның херээжен ээзи медресе чок чыткан. Ол херээжен кижини көдүрүп алгаш, даштыгаар үндүрүп апаргаш, катап чедип келгеш, өрттү өжүргөн.

Иван Хоронхой суурга үш чыл дургузунда ажылдааш, бодун чүгле эки таладан көргүскөн. Тус черниң улусчу дружиназы-биле сырый харылзаалыг ажилдап чоруур.

ДАРИЙГИ — ЁЗУЛУГ
УЛУСЧУ ШАГДАА

Полиция албанынга ажилдап тургаш, кылып турган эрес-дидим чоруктарын ол маадырлыг деп санавайн турар. «Полиция ажылдакчызының хүн бүрүде кылыр ажил-ижи-дир» дээн. Кем-херек үүлгедиишкыннерин болгаш эрге-хоойлу хажыдышкыннарын баш бурунгаар болдурбазы ооң ажил-албаны-даа болза, ол бир дугаарында ёзулуг кижиге деп бедик атка төлөптиг. Хоронхойнуң «Анискини» үлөгерлиг полиция ажылдакчызы болурундан аңгыда, өг-бүлезинин баштыңы, төлөптиг ада, идегелдиг камгалакчы. Ооң өөнүн ишти Наталья-биле кады олар үш ажы-төлүн өстүрүп кижизидип турарлар. «Иван-биле хөй чылдар иштинде кады чурттап келдивис. Бир дугаар көргөш-ле, ынакшыл берген мен. Баштайгы көрүштөн ынакшыл болган» — деп, Наталья чоргаарланып чугаалаар. Участок төлээзинин бажыңыга ужуражып чугаалажып олурувуста-даа, «мобильниги» кыгырткайнып-ла турар: дузалажырынче Иванны кыйгырып турары ол.

Баясхалан ДАБАИН,
«Бурятия» солунунуң корр.

Төөгүвүс өөренич

ТЫВА ШОО

Тыва шоочалар, оларны материалы, хемчээли, кызы база тургузуунуң талонзаланып турар. Тыва ажыглаар бетинде дүлгү сугарындан эгелээш, казынче чылдырып ажыда билири чугула, оон баш шуут ажыттынмайн бары шоочаны кыдат ус-шеве үлөгөрлээн. Ол үеде шооча садыгжылардан садып алызы тыва дарганнарга чадыртып алыр турган.

Көшкүн чоннуң оран-савазы иштинин эт-севинин кол кезээ алуур. Оларның чамдыктары бичии вирлиг. Оларга азар шоочаларны турган. Аптарага өг-бүлениң үнелдерин: алдын, мөңгүн, янзы-сталгаларны, өг-бүлениң камгалкаас-шиник идик-хептерни, пөс-ажы-төлүнүн хинин суккан сырт ыдык номнарны, буддисти эдил шыгжап чораан. Аптараларны ааш, дүлгүүрүн ширтек адаанга азы ханага аъттың херекселенин азар. Ол үеде оор-сук чок турган дүлгүүрнү чажыра сугар деп чүве Ынчалза-даа өгнүң ажы-төлү, кежигүннери авазы чокта шооча хамаанчок ажыдып, шыгжаан чүүштүп көрүп болбас деп дүрүм чораан.

Чижээ, Эмма Эрес-ооловна-тын (1965 чылда төрүттүнгөн) турган сактышкынындан алыр оларның өөнге турган аптарага ле даарап каан ойнаар-кыс хөүш камгаламдар шыгжап каан чугаалап турар. Ооң кырган-агаан-ачазының баштайгы үш ажы-чажында-ла бүрүп каарга, хамчы арыглаашкын ёзулалын кылып, кыстар дүрүлүг камгалап кылып соонда, оларның өг-бүлезинге чаагай кыс уруг төрүттүнгөн. Өг-бүлө таразынга ол камгаламдарны камнап-кадагалап шыгжап чораан. Ол ышкаш ол үеде хоруглуг тургандык эдилелдерни база улуска көргүспейн, аптарага шыгжап чөргө чүгле лама башкы келген, номчудуп уштуп эккээр турган.

Елизавета Ногай-ооловна Дон (1951 чылда төрүттүнгөн) сактынындан, аптарага авазы бодунуң эртинге даштыг эдилелдерин, а боо октаар дары, быстанын шыгжа үеде аңчы кижиниң херекселдери турганындан аажок үнелеп камнаарак аарындан эмнээр перламутр өөктерден порошокту база апы шыгжап турган.

Аптарадан аңгыда сөөлгү үеде эжиин база шоочалааш, дүлгүүрүн кырында кидис адаанче суп каарган. XX вектин ортаа үезинде улус шооча-биле садыг, склад, хлеб бычар черлерни шоочалап турган. Тыва национал музейде шоочаларның 196 аңгы-аңгы шыгжап кадагалаан. Оларны кежиин музейниң ажылдакчылары аңгы кожууннарга (Чөөн-Хемчик, Тес-Хем дээш өске-даа) этнограф экспедициялар үезинде чыып эккелген. Элээн каш эдилелдерни школада волонтерлар дузазы-биле чыгган. Ч. 1975 чылда Сүт-Хөл кожуунуң А. Маадыр школының өөреникчилер дат шоочаны тып дужааган. Ол шооча мурнуку кезээнде 4 иероглифти каа кылган, ол кандыг утканы илередип дизе — «хой», «аас-кежик, чединиш», «металл, алдын» база «төрүттү» деп уткалыг демдектер көшкүн кижиге бай-шыдалдыг чурттаарын көргүсчү. Амгы үеде ындыг шоочалар кайда чок. Оларны ам чүгле Национал музейде келген кижилер «Тываларның делегаты» деп делгелгеден көрүп болур.

Светлана ТУП
Тываның национал музейи
төөгү килди

Культурлуг дыштанылга

«ГАУРАНГА» – КҮЗЕНЧИГ ААЛЧЫВЫС

Чырык өртемчейде чурттап чоруур чеже аймак-сөөк чоннар бардыр, оларның оода ийи-бириниң даа дылын, культуразын, езу чаңчылдарын билир болзуңза, сагыш-сеткилиң байлак, эш-өөр муң чок кижилер болур сен. Мээң эки билирим ындыг кижилер дугайында солуннуң номчулчуларынга сонургадаыр бодап олур мен.

Р.И. Самбуу индий танцыны күүседип турары.

Рита Иргитовна Самбуу 20 чыл бурунгаар-ла индий культураны сонургап эгелей бергеннерниң бирээзи. Индияга чедип барып, караа-биле көрүп, индус чоннуң аажы-чаңын, езу-чаңчылдарын, бойдузун, чүдүлгезин өөренип, шиңгээдип

алыр аргалыг болган. Индияга чартык чыл чурттааш, Тывазынче чанып келгеш, индий культурага сонургалдыг кижилерни чыып, «Гауранга» деп ансамблди тургузуп алган. Ол кайгамчык чараш, солун чурт дугайында лекцияларны чон ортузунга номчуп, солун программалыг концерттери-биле республиканың кожуну, сумуларын кезип турар. Чораанна черинге аш-чем делгелгелерин организаастап, амданныг кылыгы-биле чыылган чонну, көрүкчүлери хундүлөп, оларны канчаар кылырының чажыттары-биле үлөжип чаңчыга берген. Кадык болур дизе, аш-чемни канчаар ажыглаарын, чаагай, чараш мөзү-бүдүштүг болурунга, аяныг кеттинеринге, бот-боттарын хундүлөжиринге, өрө-шире чок чурттаарынга дээш чүгө өөрөтпейн турар дээр. Буяныг-ла үлө-херекти бо ансамбль удуртукчузу Рита Иргитовнаның ачызында бүдүрүп, суртаалдап турар. Бистиң тыва чонувус индий киноларга безин дыка ынак-ла болгай, ынчанга бо ансамбльдиң ажил-чорудулгазын аажок сонургап турар. Тывага өскээртен

келген улус канчап бистиң чонувустун ээлдек-эвилең, хундүлээчел, биче сеткилдиг аажы-чаңын, уран салым-чаяанын сонургаар ийик. Бистер база өске чоннарның дылын, культуразынга сонургалдыг болуулар дээрзин Рита

Иргитовна суртаалдап чоруур.

Чоокта чаа ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал камгалаа яамызының «Деткимче» төвүнүн хоочуннары болгаш инвалидтери-биле ужуражылганы «Гауранга» ансамблиниң киржикчилери эрттирген. Назыдап кыраан хоочуннар, инвалид кижилер солун программалыг концерти көргөш, индий культура дугайында хөй-ле чаа чүүлдерни билип алганнар. Аалдап келген артистеринге олар өөрүп четтиргенин илередип, катап-катап ужуражыр күзелин илереткеннер. Ылаңгыя чараш индий ырларның күүседикчизи Хүргүлек Балдаңовна Ондарның талантызын

Ансамбльдиң киржикчилери удуртукчузу-биле.

Күш-ажылчы кижилер

ХООЧУННУҢ САКТЫЫШКЫНЫ

Клара Хааковна Хомушку Барыш-Хемчик кожунуңуң Эрги-Барлык сумузуңуң Калбак-Мээс тайгазының Бел-Арга деп черге 1942 чылда малчын араттың өг-бүлезинге төрүттүнген. Ол он бир ажи-төлдү кижизидип өстүрген. «Маадыр ие» медальдың 1-2-3-кү чергелериниң эдилекчизи. Ооң сактыышкынын силер бүгүдөгө сонургадай көрей.

«Мээң ачамны Хаак Дашович Хомушку, авамны Көк Шойдун-ооловна Саая дээр. Олар дөрт ажи-төлдүг, улуг уруу мен мен. Билип кээримге-ле авам, ачам, кырган-ачам, кырган-авам Барлык хемниң унунда Калбак-Мээс деп бедик сын кырында кыштагда борбак казанактыг турар чүве. Кырган-авам эртениңне сарлыктарын саар. Чанынга халып чеде бээримге, Чалбак-Кара деп каржы сарлык бызаазын хопталап, менче соок карактары-биле көрүп, бажын чаярга, корткаш, ыңай-ла боор мен. Казанакка кирип кээримге, кырган-ачам шагда-ла диңнел чоруй барган боор. Соондан эдерип халып чоруп каар мен. Шыргай аргаже кире берген боорга, дедир чанып келгеш, ыглаар деп баарымга, кырган-авам мени алаактырып: «Хоюн харап көрөм, уруум» – дээр. Өдек джунда Хараар-Хаядан хойну хараарымга, дуруг баарында чапты берген оожум оыттап чоруурлар. Калбак-Мээс бедиин, кадырын кижилер кайгап ханмас, коргунчуг. Кашпал дүвүнде шыргай дыттар, талдар, шивилер аразында Барлык хем чинге дыйлагар ак дош апарган чыдар. Чамдыкта Хараар-Хаядан көөрүмге, шанактаныпкан улус олап хунуң чыгыы кара шаар апарган өскеп, бадып аргыжып турар. «Ол чүү улус боор?» – деп кырган-авамдан айтырарымга, «Чиң сөөрткен кижилер-дир ийин, уруум» – дээр. «Чиң деп чүү чүвөл?» – дээримге: «Шай, таакпы, аш-чем-дир ийин» – деп тайылбырлаар. Ол шагда Саглы, Мөңгүн-

Тайга улузу кыжын Барлык хемни өрү дош оруу-биле бараан сөөртүп турган чүведир. «Торгу оруу» деп чүвези ол ыйнаан. Час дүжөргө ол кончуг бедик тайгадан аът, шарылар-биле көжүп баткаш, хем кыдыында Халчык-Арга, Бел-Хараар деп черлерге чазаар бис.

Чай дүжүп кээрме, Чушкун биле Тас-Оюм деп ийи тайганың джунда Берт-Ой хемнин ол чарыында калбак эзимниң ортузунда ажык шык бар, чайлаавыс ол. Ону Ажык дээр. Ооң чанында көшкелиг тайга Телиг-Хаяже Бена, Комбу угбаларым-биле хой кадарып чоруптар мен. Оолак даайым бистиң-биле кады чоруткаш, ол көшкелден эндере согуналап эккээр чүве ийин.

1951 чылда ачам суг ийи чыл бурунгаар тургустунган «Большевик» колхозтун бир кодан өшкүзүн хулээп алгаш, малчыннай бергеннер.

1952 чылдың күзү чүве ийин ол. Бир хун өөүскө өөреникчилер чизелеп, Макаар деп башкы келген. Школага өөренир кылдыр мээң адымны бижип алган. Удаваанда мен суурга, Бена угбам сугга туруп алгаш, өөредилгем эгелей берген мен. Мени Сарыг Номовна деп башкы 1 «а» класска хулээп алган. Кады өөренип турган эштерим Лама, Канданмаа, Чыгызмаа, Дырышак, Доштуг-оол, Манзанмаа, Шерии, Адыаа, Ногаан-оол суглар чүве. Ынчан чаңгыс аай эвес, каш-даа харлыг кижилер өөренип турган. Ол чылын кырган-ачамның оглу, акым Хирлиш Шойдун-оолович шеригден чедип келген. Солдат кижини көөргө, солунна чораан. Мээң өөредилгемге дузалап, онаалгаларымны айтып берип, мени өрү тырткан кижилер ол.

1953 чылда «Большевик» колхоз эң-не хөй дүжүттү ажаап алганын утпас мен. Бена угбам биле Тайыныш колхозтун поварлары турган. Мен оларны эдерип, тарылга-даа, сиден-даа шөлдеринге даады чоруп турган болгаш, көргөн мен. Ол чылын кур чыткан ховулар Боом адаан, Ак-Даш белин, Сарыг-Белди аңдарган

трактористер Саая Болер-Кара, Петр (Саая) Сарыг-оол, Мартай-оол Ооржак, Анчымаа Кара-Сал, Сыргымай Кара-Сал (сөөлүндө «Тыва АССР-ниң алдарлыг механизатору» атка четкен) сугларны дыка эки таныыр мен. Күзүн тарааның үнгени аттыг, аразынче кижилер кире бээрме, көзүлбейн баар чүве. Ону «Самоход» деп комбайннар кезип турган. Тараазы долуп кээрме, кооңайнып алгырап, каш машина сөөртүп четтикпес, манап чадааш, черже төптөр, ону комсомолчу аныяктар машинага чүдүргөш, тараа кырынга ырлажып бадар солун үе ол.

Сарыг-Белден чаптып үнгөн

Чаагай чөмниг кызып-тасты.

Саат чокка кезип ажаар

«Самоход» деп комбайнны.

Чүдүргөн тарааның артынчызын чоок-кавының аалдары черден бөлүп алгаш, арыглап ап турганнар. Ол шагның эрес, кезээ комбайнерлары Чугдур-оол, Хертек Бичии-Уруг (кыс аттыг кижилер ийин) Оюн-оол, а чолаачылар Шырып, Хомушку Оолак, Өлчей-оол олар-дыр.

1958 чылда алды класска өөренип турумда, авам хенертен чок апарган. Оон өскүс думаларым азыражыр дээш, малчыннап турган ачамның чанынче чорупкан мен. Өөредилгем ынчаар үзүлгөн.

1960 чылда Кара-оол Окаяевич Хомушку-биле өг-бүлө туда берген мен. Бир дугаар уруум 1961 чылда төрүттүнген. Суурга (ам болза Эрик кудумчунуң бажы-дыр ийин) тууйбу бүдүрүп турган. Ол черни Кирбиш-Сарай дээр. Аңаа база ажылдаан мен. Хүнде тонна чедир кылыпкан кижини шаңнап турган. Кады ажылдап турган эштерим Кама Делбин, Каранмаа, Долгай-оол, Шура суглар ол.

1964 чылда колхозтун төрүүр хоюн хулээп алгаш, көдээже үнүпкен бис. Адамның чуртун тутуп, Ажык, Берт-Ой, Ак-Хем, Кодай ынчаар-ла чурттап чораан бис. Төрүүр 100 хойдан чылдыңна 100 хураганны ап, мурнакчы кадарчылар болуп, шаңнал-макталдан дүшпейн, 13 чыл дургузунда малчыннап келген бис.

1978 чылда хоювусту өске кадарчыга хулээдипкеш, 100 сарлык молдургазы хулээп алгаш, 300 баш ажыг өстүргөш, чылдыңна оларның молдургаларын

магадап, көрүкчүлериң хөй көдүрүпкээр хуулгаазын күштү ханмааннар. «Гауранга» ансамбльдиң чыгып, концерттерге б турарын сонургап, айтырып билип алганнар. Экизи көргөн, ырак эвесте, найысылал К төвүндө «Детский мир» садында болган. Неделяда вторник хуннеринде чыгып турарла Ансамбльдиң кижигүннери турарларны күзүлдү-биле х турарын Рита Иргитовна чугаарылзажыр телефоннарын без берген.

Индий культурага ынак бол Рита Самбууга катчып алыңар, Ирина М. күш-ажылдың Кызы.

кадарчыларга үзүп берип келген чыл сарлык кадарып кээривиске, кылдыр улуг бажыңны Ээр-Каат таавыска кожуун тутуп берген. Ху дыштанылгаже үнүгөже чедир малды кадарып, өстүрүп келге Ниитизи-биле мал ажылынга 30 ажылдап келдивис.

Улуг уруум Светлана Кара-оол күдээм Сергей Когенович садыг шулун дооскаш, кожуунуң садыг шулур үениң иштинде ажылдап, шамакталды ап чорааннар. Бо хун хуу сайгарлыкчылар болуп, инек, малды өстүрүп, чүгүрүк аъттарны ч тырып, шаңналдан дүшпейн чоруу 2005 чылда республика Наадын өг мөөрейинге киришкеш, бирги ээлеп, УАЗ машинаны чаалап а Оглум Костя Хомушку чылгы малды дап, кожуунуң эки көргүзүлгүлү мур чылгычызы болуп, 2014 чылда Чаз Хундүлел бижии-биле шаңнаткан. У күдээм Алдынай биле Сааа сак малывыстың когун үспейн, ам-даа дап чоруур. Чимис оглум, кенним ля чылгызын тутуп турар. Доз хурегеним биле Аяна хууда ажы амыдырап чоруур.

Мээң кылып келген ажылымны үн Тыва биле Россияның демнежилгез 100 база Улуг Тирилелгениң 70 чыл медаль-биле шаңнааны дээш, Чаз болгаш кожуунум даргаларынга ө четтиргенимни илередип чоруур мен.

Бо чүүлдүң төнчүзүңге каш одур ажыл-иши угбамга тураскаадып ка Ажык, Берт-Ой, Ак-Хем,

Кодай чуртун

Аныяандан сарлык малдап өскөн Ажып-ижиң ам-даа салбаан, эрес Ажы-төлүң сени салгап чурттап Ам бо хүнде 80 харже чоокшулаан Адааң чиик-тир, аныяксыг, каштап Чүү-даа чүвээ халажырап, муңчу Чүгө сөңзө кадыкшылды күзедим Чазык, бөдүүн, хөлгүг-баштак

Чайынналып чоруурунга өөрүүр Угбам сени көргенимде, хундүлөп Уян ырым, хөөмейим куттулар.

Данил ХОМУШУ Эрги-Барлык

АЖЫК ЧУГАА

Февраль 22-де ТР-ниң Күш-ажыл олгаш социал камгалаал яамызының «Деткимче» төвүнүн инвалидтерге олгаш кырып назылааннарга дуза олгаш салбырынга солун ужуражылга олган.

Хоочуннар афган дайынының киржикчилерин Бичелдей Шактарович Саая биле Даас-оолович Ооржак аалдап кээп, чурт камгалакчызының хүнүн таварыш-тайыр чедирип, солун чугааны кылган. Дайынның коргунчуг үелерин сактып, афган болгаш эш-өөрүңгө таварышкан черни алып эрткенин, дайын соонда ээл келгеш, тайбың амыдыралга канчаар чүп, ажил-иш болгаш өөредилгеже кып киргенин ажит-чажыт чок чугаалап илнер. Амгы үеде оларның мурнунда күлээлге – амы-тынындан чарылган

эш-өөрүнүн ада-иелерин, өг-бүлелерин, ажи-төлүн деткип, оларга дуза кадары. Интернационалчы хүлээлгезин күүседир дээш амы-тынын харамнанмаан маадырларның чырык омур-хевир каян-даа уттундурбас ужурулг дээрзин анык-өскенге сагындырып, салгалдарывыс олардан үлгөр ап, төрзүн чуртун камгалаарынга белен кижилер болзун дээш, кижизидилге ажилын чорударынга афганчылар идепкейлиг киржиринге кезээде беленин илеткээр.

Ужуражылга Ирина Шекпер-ооловна Очур база киришкен. ТР-ниң Херээженнер эвилелиниң даргазынга хөй чылдарда ажилда болгаш, ол «афганчы» дайынчыларның авалары-биле ол үеде эгин-кожа ажилдап, кандыг хемчеглерни ап чорудуп турганын чугаалап берген.

Ужуражылга ТР-ниң Хоочуннар чөвүлелиниң чанында «Хоочуннар» ансамблиниң солун концерти-биле доозулган.

Бистиң корр.

ОВААРЫМЧАЛЫГ БОЛУҢАР!

Тыва Республиканың «Росхергелхайгаарал» эргелели Кызыл хоо-йга кандыг-даа чөпшээрел чок кырылга кылып турган биче цехти ередип тылкан.

Раанны бүдүрүп үндүргөн ай, хүнүн ш продуктуң составының дуга-кандыг-даа дыңнадышкын кылбаан салаттарны кылып бүдүрүп турган үлгени шагдаа ажилдакчыларының «биле дилеп тылкан.

ей салаттар кылып турган хуу бажында «даа санитарлыг норма сагыттынмаа-рзэн. Аыш-чем кылып турар өрээлиниң илгид байдаты санитарлыг негелдеге ес, салаттар кылыры-биле ажылгап аыш-чемни шалада салып турар «даа өске хажыдышкыннар бар. «аышчыларның бүдүрүп үндүргөн «Хе из

грибов», «Морковь-Ча» деп көрей салаттарны лабораторияга хынаан түңнелинде, кижиниң кадыынга хора чедирип болур бактериялар бары илерзэн.

Хыналда үезинде илерзэн четпестерге үндезилээш, сайгарлыкчы ажилды соксадыр дугайында болгаш санитарлыг норма-чижек сагывааны дээш 40 муң рубльге торгаар дугайында протоколду долдурган. Суд хуу сайгарлыкчыга хамаарыштыр сагындырыгны берген.

Хүндүлүг садып алыкчылар! Садыглардан аыш-чем бараанын садып алырда, кичээ-гейлиг болуңар!

Көрей салаттар кылып садып турган хуу сайгарлыкчы Ли Галина бодунуң ажилын соксаткан болганда, ооң кылган салаттарын чонга садары хоруглуг. Садып алыкчылар аразынга массалыг хораннанышкынны болдурбас дизе, Силер боттарыңар база харыссалгалы болур ужурулг силер.

«Росхергелхайгааралдың» ТР-де эргелелиниң парлалга албаны.

АДЫҢНАДЫП ТУР

ДА-ИЕ ХҮЛЭЭЛГЕЛЕРИН КҮҮСЕТПЭЭН ДЭЭШ

ИХЯ-ның Кызыл хоорайда эрге-иниң назы четпээр талазы-биле пекторлары назы четпээр төлүңгө аарыштыр ада-ие хүлээлгезин күү-еин турары дээш херекти оттурган. Арлыг Кызыл хоорайның эр чурттакчы-ниң дургузунда 4 харлыг оглун эттеп билдинген. Эмчи шинчилгезиниң эыт-кежинде эттээр чериниң истери булар бар болганы тодараан. Хоой-аар назы четпээр оолдун адазынга аштыр РФ-тиң Кеземче хоойлузунуң үңгө хамаарыштыр «Назы четпээр ки-жизидер талазы-биле хүлээлгелерин елген турары» дээш херекти оттурган. Елгеп каары болза, ук өг-бүле назы уруглар херектериниң талазы-биле дияның учедунда турбайн турар, г, арага-дары ишпес өг-бүле болуп чугаа дыңнаваас боорга кижизидер пе эттеп турганын, буруудаттырып да чугаалаан.

кожуунга база назы четпээр уругга аштыр каржы-хажагай хамаарылга ур суурнуң 28 харлыг чурттакчызы

январьның 40 градус чедип турган соок хүннериниң бирээзинде бодунуң 9 харлыг кыс уруун хой кадарары-биле чорудупкан. Түңнелинде бичи кижиниң холдарының салаалары доңуп үжзэн. Ада-иези ол дораан уруун эмнелгеге чедирип, эмчи дузанын албаан түңнелинде доңган салаалар сугла-нып, аарыг кедерей берген. Амгы үеде бичи уругну эмнелгеге чыттырган, ооң ниити бай-далын эмчилер аар деп демделгезн. Эмнелге чериниң ажилдакчыларының демделеп турары-биле, салааларын доңурган соонда бичи кижизидер ай дургузунда үргүлч аар-зынып, берге байдалга турганы билдинген.

РФ-тиң Кеземче херээниң 156 чүүлүн езу-гаар «Назы четпээр кижини кижизидериниң талазы-биле хүлээлгелерин күүсетпээни» дээш ада-иезинге херекти оттурган.

Назы четпээр кижиге хамаарыштыр кар-жы-хажагай чорук дугайында медээ дыңнаан, көргөн болзуңарза тоомча чок болбайн, Тыва Республикада ИХЯ-ның бүзүрел теле-фонунче 8(39422) 9-35-97 азы полицияның дежурный кезээңче дыңнадырын диледивис.

Тыва Республикада ИХЯ-ның парлалга албаны.

КАЛАТТЫГ КИЖИЛЕР

ИННЫГ ЭМЧИЛЕРГЕ ЧЕТТИРДИМ

еспубликаның № 1 поликлиника-а эмчилеп чеде бээримге, ээлчег-жи-даа хөй эвес боорга, магадап адым.

иннардан келген аарыг кижилер-н эп алышкынын аңгылап кааны налыг-дыр. Карточка бижидип алгаш, палышкынга киреримге, ийи аныак ным базышкынын дарый хынааш, үрээмни дыңнаалааш, УЗИ, карак уролог, инфекционист эмчилерже илдер бижик бергеш чорудупту.

аңгы мергезилдик аныак эмчилер-элдеринге киреримге, сагыш-чо-мени аажок хынамчалыг шинчип, анализтерни дужааттырар чорду-даа өрээлдерге киреримге, чаа дериг-дерлиг, арыг-силиг, таарымчалыын

магадап-ла ханмадым. Чижээ, хирург эмчи 208 дугаарлыг өрээлде, улуг эмчи Долаана Оюн, эмчи сестразы Наталья Күнзек олар мени хүлээп ап тургаш, чаш уруглар дег чугаалажып, чоржак салааларымны рентген-чырынга тырттыргаш, салааларым эмнээр тускай эмчиге кирип кагдылар.

Бодум хуумда, мен дег улгады берген кырган-авалыг болгай аан, бо эмчи кызым деп бодап, аажок-ла амырап таарзындым. Холумга чаар тускай үс(мазы), эм холук-саазынын рецепт-бижин дараазында эмчи бижип берди.

Частың кайгамчык чараш байырлалдарын таварыштыр аарыг кижилериниң кадыкшылы дээш ажилдап чоруур республиканың №1 поликлиниказының коллективинге «Шын» солунну дамчыштыр өөрүп, четтиришкенимниң сөстөрүн илеретпишаан, каң кадыкшылды, аас-кежикти, чедишкенимни күзедим.

Дадар ОНДАР, Чөөн-Хемчик кожуунуң Хайыракан сумунда күш-ажылдың хоочуну.

Хөгжүм культуразы

ЧҮРЕК ЧҮГЛЭЭР ЫРЫ ХЕРЕК

Февраль 18-те Тыва Рес-публиканың Композитор-ларының чогаадыкчы эви-лели 2018 чылда кылып чо-руткан ажилының түңнелин үндүрүп хуралдаан. Ооң ажилында ТР-ниң Культура яамызының төлээзи, Культура ажилдакчыларының хоочун-нар эвилелиниң даргазы З.Д. Монгуш киришкен.

Ат-сурагыг композитор, чогаа-дыкчы эвилелдин удуртукчузу Вла-димир Серен хуралды ажиткаш, Чаа чыл-биле, Шагаа айы-биле коллегаларынга байыр чедирби-шаан, кылып чоруткан ажилдарынга хамаарыштыр илеткелди кылган. Эвилелдин кол-ла сорулгазы – композиторларның чаа ырларын болгаш өске-даа хөгжүм чогаа-дарын чон ортузунга негтередири, массалыг информация чепсектерин дамчыштыр оларны суртаалдаары. Ону күүседир дээш, чыл дургузунда, шынап-ла, дыка хөй ажилдарны кы-лып чоруткан болду. Чаа ырларның, чогаалдарның болгаш чыынды номнарның парлалгазын шыңгы кичээлгеге ап, ол талазы-биле ажил-даан. Түңнелинде хоочун композитор Мерген-оол Ховалыгович Нурсаттың «Үнген хүнүм алгап тур мен» деп ырлар чыындызын, баянистерниң ажил-чорудулгазынга чугула херек методиктиг чыындыны, ат-сурагыг композитор Кадр-оол Монгушович Бегзиниң чогаалдарының чыынды-зын «Тывада час» деп ат-биле чы-рыкче парлап үндүргөн. Оон аңгыда ийи ном белеткеттинген: «Уран чараш тыва хээлер», «Хербистиң аялгалары». Бо ном-дептерлерни парлаарынга херек акша-төгерики композиторлар, ачы-буян концерт-теринден кирип ап келгенин онза-лап демделгээр алаар. Ам чырыкче үнеринге хөгжүм башкызы Васи-лий Николаевич Донгактың хөгжүм чогаалдарының чыындызы, Влади-мир Бүрбүевич Серенниң уругларга ырларының чыындызы белен.

Республиканың культурулг амы-дыралында болуп эртип турар бүгү-ле хемчеглерге киржиринден аңгыда Композиторларның чогаа-дыкчы эвилелиниң баштаар чери хууда үнүүшкүннерни организа-стат, малчын турлагларга чедип, көдээниң ишчи чону-биле ужура-жылгаларны доктаамал кылып келген. Янзы-бүрү концерт-оюн, мөөрей, фестивальдарга киржип, ыры-хөгжүмгө сонургалдыг аны-яктарга дуза-деткимчени көргүзүп, мастер-класстарны эрттирип кел-ген. Ынчангаш хөгжүмчүлерниң одуруунга аныктар немежип турар апарганы өөрүнчү. 2018 чылда ни-тизи-биле беш чаа кежигүн немеш-кен. Ырының шынарын бедидери-биле Тываның чогаалчылары-биле сырый харылзаалыг ажил чоруп турар. Тываның Улустуң чогаалчызы Николай Кууларның, чогаадыкчы ажилдакчы Геннадий Кууларның тус-туста чогаадыкчы кежээлерин эрттиреринге улуг ролду ТР-ниң Композиторларының чогаадыкчы эвилелиниң баштаар чери ойнаан.

Чон ортузунда улуг сонургалды болдуруп турар ыры мөөрейлери көрүкчүлери, дыңнакчыларны-даа, композиторларны болгаш ыраажы-ларны-даа хөй-аът кирип турар. Чижээлээрге, Азас хөлге эртип чаңчыккан композиторларның чаа ырларының «Азастың алаң-тозу» мөөрейге дээди шаңналды компози-тор Томас Монгуш алган. 1-2 дугаар черлерни Владимир Серен (Седой) биле Борис Чамбыт олар ээлзэн болуп турар.

«Саян» ансамблиниң хоочунна-ры-биле чонунуң ынак композитору Кертик-оол Данзын база ыраажы Ве-роника Чооду эрткен чайын Москва-га уран талантызын бараалгадыр аас-кежиктиг болган. Вероника Чооду бодунуң 50 чыл дургузунда

ырлап келгени «Айлаң-кужум» деп ырызынга (С.Бюрбе) турскаадып, чогаадыкчы кежээни Борис Чамбыт бодунуң чогаатканы ырларының күүселдезиниң мөөрейин бедик деңгелге эрттиргенин илеткелчи демделгезн.

ТР-ниң Дээди Хуралының депу-тады, Тываның Композиторларының чогаадыкчы эвилелиниң баштаар чериниң кежигүнү Олег Доржул-даевич Сарыгларның чогаадыкчы ажил-чорудулгазы хуралга бедик үнелелди алган. «Тываның сыл-дызы-1», «Тываның сылдызы-2» мөөрейлерни ол организастан эрт-тирген. Ам бо күзүн ооң 3 дугаарын организастан деп турар. Ынчангаш чаа, амгы үениң негелделеринге дүүшкен, чараш, чиңгине тыва аян-ныг ырлар негеттинип турарындан композиторлар-биле улам сырый харылзаалыг ажилдаарын дугуруш-кан. «Достояние республики» деп төп телевидениениң дамчыдыл-гын чижегеп, республика чергелиг ындыг мөөрейни организастан оло сүмелзэн. Аңаа аныак-өскен биле хоочуннар арга-дуржулга солчуп, мөөрейлежир болза, улуг сонургал-ды чон ортузунга болдулары чигзи-ниг чок. Төрзүн сууру Хендергейниң чаа клуву электри тогунуң хайы-биле өрттенгенин барымдаалааш, ачы-дуза чедирилгезиниң концертин организастан депутат компози-торлар-биле дугурушкан.

Илеткелчи кылып четтинмээн ажилдарга база доктааган. Оларның болдунмайн барганының кол чыл-дагааны база-ла акша-көпөөк айты-рынга «үзүп» турары чажыт эвес. Эң-не берге айтырыг – машина-техника-биле хандырылга болгаш чогаадыкчы ажил, сайгарылга кы-лып, практиктиг кичээлдер чорудуп, чыгып ажилдаар оран-сава чок болуп турары. Оон аңгыда компози-торлар тыва радио болгаш телеви-дениеже үнер арга чок болуп турары ажилга улуг моондак болуп турарын демделгезн. Бо талазы-биле Улусчу чогаадылга төвүндөн, ТР-ниң Куль-тура яамызындан улуг дуза-детким-чени үе негел келгенин Владимир Бүрбүевич онзалап айткан.

Илеткел соонда Владимир Серен бо чылын кылып чорудар ажил-дарының планы-биле коллегаларын таныштырган. Ында солун хемчег-лер элбек-тир дээрзин эскердим. Сурагыг композиторлар Анато-лий Мижит-Доржуевич Монгуштуң 70 харлаанынга болгаш Алена Иомужаптың, Василий Монгуштуң чогаадыкчы ажилында турскааткан кежээлерни көөр аргалыг боор-дур бис. Бо чайын июльда Бай-Тайгага композиторлар мөөрейи эртер. Ком-позиторлар квартал санында кайы-бир кожуунга чедер, кижээлээрге, Кызыл кожуунга, Мөңгүн-Тайгага ужуражылгаларны эрттирерин бол-гаш өске-даа ном-дептер, чаа ырлар номнарын парлаарын планнап ту-рар. «Тыва черниң ырлары болгаш аялгалары» республика чергелиг мөөрейниң телевилелин тургуза-рын композитор Алена Иомужапка дааскан.

Композиторларның ажил-чо-рудулгазында чедер-четпестерни, оларга чугула херек дуза-деткимче дугайында хуралга олурушкан ТР-ниң Культура яамызының төлээзи З.Д. Монгуш сайытка илеткел чедерин аазаан. Ылаңгыя практиктиг ажилдар чорудар оран-сава айты-рынын дарый шиитпирлээриниң арга-зы тытып турарын ол чугаалаарга, уран чүүлчүлөр өөрзэн.

Түңнелинде эки ажилдаан кол-легаларында чогаадыкчы эвилелдин даргазы В.Б. Серен шаңналдарны тыпысып, чүректерни чүглендирер чаа ырлар чогаадырынга чедиш-киннерни күззэн.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ, «Шынның» корр.

Февраль 20-21 хуннеринде В. Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театрынга "Азияның чайыры" деп чараш шоу көргүзүг болган. Ол дээрге чурттуң эң-не тергийн хореографтыг коллективтеринин, уран чүүл болгаш культура адырынга Россия чазаның шаңналының эдилекчилеринин, Бурятияның күрүненин "Байкал" ыры болгаш танцы театрының киржилгези-биле болган "Россия 1" каналга "Танцуют Все!" деп теле төлөвилелдин тилекчилери-дир.

"Азияның чайыры" дээрге алдын торгу база үнелиг даштарның янзы-бүрү өңнери, фазан куштуң чүглериңден кылган бөрттер, кайгамчык чараш каасталгалар, экзотиктиг хөгжүм аялгалары – Азияның онзагай чараш культуразын көргүскөн төлөвилел-дир.

Тыва сценага кинжалдар туткан керей самчы кыстар, чүс холдуг будда бурганның онзагай хевири, ээлгир, чиик Дунь Хуань бурганнар база сеткилди доолдуруптар кыдат барабаннарның даажы – бо бүгү көрүкчүлөргө эзулуг шоу болган. "Барыын хөлдүң тыныжы", "Ээлгир, чараш Дунь Хуань бурганнар", "Чечектелген сакура адаанга", "Харжыгаш чечек", "Ынакшылдың хөлү" дээн аттар кижинин сонургалын ала-чайгаар оттуруптар. Шоунуң 500 ажыг сцена костюмдарын Индонезияга, Шри-Ланкага, Таиландыга, Японияга, Кореяга, Кыдатка тускай чагы-биле даараан.

Бо чараш шоууну кижиге көргөш, Мурнуу-Чөөн Азияге база Ыраккы Чөөн

Уттундурбас шоу

АЗИЯНЫҢ ЧАЙЫРЫ

Көрүштүг танцы-сам, сагыш-сеткилди хайныктырыптар аялгалар, кааско база солуп турар шимчээшкениң дериг-херексел тыва көрүкчүнүң сагыш-сезимин уттундурбас чырык сактышкыннарны арттырган.

Алдынай АРАКЧАА

Арслан АРАКЧААНЫҢ тырттырган чур

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

В администрацию муниципального района Чаа-Хольский кожуун Республики Тыва поступило заявление от гр. Российской Федерации, Хунай-оол Алина Олеговича о предоставлении земельного участка в аренду на 49 лет из земель сельскохозяйственного назначения – ведение личного подсобного хозяйства, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, местечко Чыраа-Бажы, с общей площадью 20000 кв. м. с кадастровым № 17:14:0601003:260 (Постановление об утверждении схемы расположения земельного участка на кадастровом плане территории от 14.06.2018г. № 432).

Лицам, заинтересованным в предоставлении данного участка, в течение тридцати дней со дня опубликования и размещения необходимо подать письменное заявление, также для ознакомления со схемой расположения земельного участка по адресу: 668221, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, 8, отдел по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна, тел 8 (394) 43-2-12-18.

Дата окончания приема заявлений: 30.03.2019г.

РЕКЛАМА в газете «ШЫН».

8(39422)2-18-10, 89235522070, ☎ 9293589721

солунуң сайтызы://shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 13456 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 44

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.О. ХЕРТЕК.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб.: 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.О. Хертек — 2-01-35.
Кол редакторнуң оралакчызы Д.С. Монгуш — 2-17-91.
Секретарь А.А. Лагбы — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Л.Б. Очур, С.С. Кужугет) — 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Нийтирил-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. М.О. Ондар).
Экономика, үлөтпүр болгаш көдээ ажыл-агый (редактору А.Д.Б.Түлүш).
Социал айтырылгар (редактору Н.С. Эргел, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.
Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору А.Н. Соян).
Очулга (редактору А.К. Ооржак).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40101810900000010001
УФК по Республике Тыва (ГАУ РТ "Редакция
газеты "Шын" Л/СЧ 30126174260)
БИК 049304001 ИНН 1701008465
КПП 170101001
Отделение — НБ Республика Тыва, г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албаннун Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солуну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккөн.
Херчилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» КХН-ге парлаан.
(Кызыл, Щетинкин болгаш Краченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарны
торларының бодалдары редакцияның туруту
дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары
өске-даа фактылары, дындагылары дээш
боттары харылзаар.

Чапыдылга индекс: хуу кижилерге — 11530,
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш катал үнер.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Нормени парлалгаже дужаганы:
график эзуугаар — 18.00, херек хырында — 17.00
Солун көлбөйгөн барганда, 2-18-10 телефонна